

Artuklu Türkmenlerinin Sikkelerinde Görülen *İktidar ve Güç Sembolü Hükümdar Portreleri*

Ramazan UYKUR*

ÖZ

Bu makalede 11-12. yüzyıllar arasında bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesinde Artuklu emirleri için basılmış bir grup figürlü Artuklu sikkesi irdelenmiştir. Zengin figür programları ile Orta Çağ imge dünyası hakkında önemli veriler sunan bu sikkeler üzerindeki hükümdar portreleri özellikle dikkat çekicidir. Bu makalede, tüm figürlü süslemeler yerine sadece "iktidar ve güç sembolü" olarak kullanılan hükümdar portreleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, sikke, iktidar, portre.

ABSTRACT

The Portraits of Rulers as Symbols of Power in the Coins of Artukid Turcomans

This study examines a group of coins minted in the 11th and 12th centuries for the Artukid rulers, who ruled the South-East Anatolia. The coins in question enable us to have a broad understanding on the figurative representation and iconography of the medieval art. The portrait of an anonymous ruler is the most popular theme seen on the coins. The main aim of the article is to evaluate the iconography of the portraits of ruler - most probably used as the symbol of the power- on the Artukid coins.

Key Words: the Artukid rule, Artukid coins, rulership, symbol of power in coinage.

Giriş

Artuklu melikleri Hisn-ı¹ Keyfâ-Âmid;² Mardin; ve Harput şehirlerini merkez edinerek bu kolların her bir şubesinde ayrı ayrı yönetimde bulunmuş bir Türkmen sülalesidir. Eksükoğlu Ar-

* Dr. Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, DENİZLİ, e-posta: reuykur@gmail.com

1 Hisn-ı Keyfa adının kökeni tam olarak tespit edilememekle birlikte bazı tahminlerde bulunmaktadır. Kayfa adının Süryanicede kaya demek olan kifodan geldiği ileri sürülmektedir. Süryani kaynaklarında Hesna Kepha diye bahsedilen ve Arapçada Hisn Kayfa olarak geçen şehrin adı Kaya Hisarı anlamına gelmektedir. Hisn Kayfa zamanla Hisn Keyf olmuş, Osmanlı döneminde de Hasankeyf şekline dönmüştür. Bkz., Besim Darkot, "Hisn-ı Keyfa", *İA*, VI. Cilt, İstanbul 1993, s. 454. Artuklu sikkeleri üzerinde ise şehrin ismi, el-Hisn (الحسن) biçiminde yazılmıştır.

2 İslam öncesinde, Roma dönemine ait erken tarihli iki kaynakta şehrin adının Âmida olarak

tuk³ adlı Türkmen Emîri'nin neslinden geldikleri için, bu ismi alan devletin adı,⁴ Batılı araştırmacıların eserlerinde ise Artak, Ortok, Ortuk veya Urtuk şeklinde yazılmıştır.⁵

geçtiği görülmektedir. Bunlardan ilkinin, Petersburg Akademisi Kaiserlichen Müzesi'nde bulunan ve 222-235 yılları arasına tarihlenen Âmida yazılı sikke diğerini ise; 359 yılında kentte yaşayan Romalı asker Ammianus Marcellinus'un anlattıkları oluşturur. Marcellinus, 359 yılı öncesinde Âmida adıyla anılan bu kentin çok küçük olduğunu, Sezar Konstantius'un şehri duvar ve kulelerle çevrelediğini anlatılmaktadır. Bkz., Canan Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜMFD*, Sayı 1, 2005, s. 59, 66.

(Erişim) http://jfa.arch.metu.edu.tr/archive/0258-5316/2005/Cilt22/sayi_1/57-84.pdf (21/09/2007) İslam sonrasında da eski çağlardaki Âmida adından alınarak bir müddet Âmid ve Kara-Âmid adı ile anılmıştır. 1517 yılında bütün bölge Osmanlıların eline geçti. Osmanlı döneminde Diyarbekir adı büyük bir eyaleti temsil ediyordu. Bu eyaletin paşa sancağına Âmid ismi veriliyordu. 1867 yılında Diyarbekir vilayeti kurulunca şehrin eski adı olan Âmid zamanla yerini Diyarbekir'e bırakmıştır. Daha sonrada Diyarbakır şekline dönmüştür. Besim Dankot, "Diyarbakır", *İA*, III. Cilt, İstanbul 1993, s. 605.

3 Artuklu sikkeleri üzerinde isim ارتق olarak yazılmaktadır. Abdulgani Efendi Artuk Bey'in babasının adının Eksuk olduğunu; adının anlamının fazlalık ve artık, anlamına geldiğini, Artuk Bey'in, Maveraünnehir'de Şehreman Köy'ünde 1009 yılında doğduğunu, 78 yıl yaşayarak 1085'de öldüğünü rivayet etmektedir. Artuk Bey'in hayatı için bkz., Abdüsselam Efendi, *Ümmü l-İber*, haz. H. H. Güneş, İstanbul, İmak Ofset Basım Yayın San. Tic. Ltd. Şti., 2007, s. 48-49.

4 Artuk (ارتق) kelimesinin eski kaynaklarda harekesiz yazılması nedeniyle okunuşu konusunda ihtilaf çıkmıştır. Artuk kelimesi Türkçede, harekeleri değiştiği takdirde Artak, Artık, Artuk, Ortak, Ortok veya Urtuk şeklinde de okunabilmektedir. İbn Hallikan (1211-1282), bahsi geçen ismin, Urtuk olduğunu bildirmiştir Bkz., İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul, Gençler Kitabevi, 1944, s. 7, dpn. 3.

Artukluların hangi boydan geldikleri hakkında da değişik fikirler vardır. Şemseddin el-Cezeri (ö. 1338), *Cevahir el-Suluk*'ta Oğuz Türklerinin iki büyük ailesi olan Artuklular'ın Döğër, Selçuklular'ın Kınık boyundan geldiğini bildirmektedir. Bu bilginin kaynağı için bkz., Artuk, *age*, s. 13 dipnot 2'de: Şams al-Dın al-Cazari Muhammed b. İbrahim, *Cevahir el-Suluk*, Bibliothèque Nationale, Arap Yazmaları Kısmı, Paris No: 6739, s. 377.

Cezeri'nin bu kaydına rağmen Artuklu sikkelerinin üzerinde Oğuzların Kayı boyuna benzer tamgalanın bulunması sebebiyle, Köprülü ve Sevim tarafından Kayı Boyu'ndan oldukları düşünülmektedir. Ali Sevim, "Artukluların Soy ve Artuk Beyin Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt XXVI, Sayı 103, 1962, s. 121-146; Fuat Köprülü, "Artukoğulları", *İA*, I. Cilt, İstanbul, 1993, s. 617-625.

1875 yılında Ali Emiri (1857-1924) tarafından neşredilen eserde de, Emiri kendisinde bulunan Artuklu emirlerinden Hüsameddin Timurtaş'a ait sikke üzerinde bulunan Kayı Boyu damgasına benzer tamga nedeniyle Artuklular'ın o boydan geldiklerini belirtmektedir. Kâtip Ferdi, *Mardin Mülûkü Artukiyye Tarihi*, naşir, Ali Emirî, haz. Y. M. Yardımcı, İstanbul, Prestij Reklam, 2006. s. 10, dpn. 16.

Ancak elde kesin deliller olmaması nedeniyle şimdilik Cezeri'nin kaydını esas alarak Artukluları Döğër boyuna ait bir Türkmen sülalesi kabul etmekte yarar vardır.

5 Çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte bunlardan birkaçı şöyledir: Stanley Lane Poole, *The International Numismata Orientalia, Coins of the Urtukî Turkumâns*, Trübner & Co., Ludgate Hill. Printed by Stephen Austin and Sons, 1875.

Stanley Lane Poole, *Coins of the Urtukî Turkumâns (Foes of the Crusaders)*, New York, Reprinted Published by Charles H. McSorley Closter, t.y.

M. le C.te De Mas Latrie, *Trésor de Chronologie D'histoire et de Géographie, Pour l'étude et l'emploi des Documents du Moyen Age*, Paris, 1889, s. 114.

(Erişim) http://www.braidense.it/dire/tresor/pages/0000_001.html, (27/10/2008)

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Alparslan ve Melikşah devirlerinde siyasi görevlerde bulunmuş olan Türkmen kumandanı Artuk Bey'in,⁶ Müinedin Sökman adlı oğlu tarafından Hisn-ı Keyfâ'da ilk Artuklu Beyliği kurulmuştur (1102). Bu kola kurucusunun adından dolayı Sökmaniye Kolu da denilmektedir.

1105 senesinde Selçuklu Sultanı Rıdvan b. Tutuş Nusaybin'i kuşatma altına aldığı anda yanında bulunan Emir İlgâzî askerleriyle Nusaybin'e düzenlediği saldırılar neticesinde Büyük Selçuklu Komutanı Çavlı'nın yönetiminde bulunan şehri ele geçirdi. Daha sonra yiğeni İbrahim'in elinden Mardin'i alarak burada Artuklular'ın Mardin kolunu kurdu (1106). Böylece İlgâziye kolu da denilen, Mardin Artukluları adıyla yaklaşık üç asır sürecek ve şehre, tarihinin en parlak devrini yaşatacak olan süreç başlamış oldu.⁷

Greklere, Roma-Bizans ve Sasani sikkelerini zaferler kazanan ve ünü yüzyıllarca devam eden, cesaret ve bilgelik ile özdeşleşmiş kahraman hükümdarların portreleri süslemiştir. Orta Çağ Türkmen devletlerinin beyleri, Anadolu'ya geldiklerinde efsanelerini dinledikleri bu kişilerin heykellerini, portre ve büstlerini görmüşler, güç ve iktidar sembolü saydıkları bu insanlardan esinlenerek yeni yorumlarla kendi sikkelerini kestirmişlerdir.⁸ Portrelerde genel kompozisyon korunmakla birlikte figürün yüz özellikleri, bazen ise elbise ve başlıkları Orta Asya Türk tipine uygun hale getirilmiştir. Burada şunu da göz ardı etmemek gerekir ki, bu portrelerde esinlenme nedeni, iktidar ve güç sembolü olmanın yanında estetik bir zevkin ürünüde olabilir.

Sikkeler üzerinde gördüğümüz yazı, tamga gibi resmi otoriteyi çağrıştıran işaretlerin hepsi gerçeğiyle aynı olmasa bile birer simgedir. Bu durumda bir Artuklu melikinun unvanı, adı ve portresi –kendisi olmasa bile– onu doğrudan çağrıştıran işaretlerdir. Ne var ki, soyut kavramlarla ifadesini bulan simgeler yaratıldığı kültürde bir anlam kazanmakta, konuya yabancı bir toplumda algılanabilmesi ise neredeyse imkansızdır. Bu anlamıyla, Artuklu sikkelerinde gördüğümüz yazıları, kitle iletişiminde dini ve siyasal propaganda aracı olarak kabul etmek kolaydır fakat, portreler için aynı şeyin söz konusu olduğu söylenemez. Zira verilmek istenen mesaj sikke portresindeki efsanevi/kahraman kişilik ile özdeşleştirilme imgesi ise, bunun konuya yabancı bir kültürde ne kadar doğru algılandığı şüphelidir.

6 Artuk Bey, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın (1029-72) kumandanlarından biri olup 1064 yılında Alparslan'ın Kafkasya ve Doğu-Anadolu seferlerine katılmış, daha sonrada yine Alparslan'ın emriyle, Selçuklu emir ve kumandanlarıyla birlikte Anadolu'nun fethiyle görevlendirilmiştir. Mardinli Abdüsselam Efendi'nin *Ümmü'l-İber* adlı eserinde Artuk Bey'in Maveraünnehir'de bir köy olan Şehraman'da doğduğunu, babasının adının İlgâzî olduğunu ve Artuk Bey'in Beyazıt'ta 1085 yılında vefaatt ettiğini bildirmektedir. Abdüsselam, *age*, s. 48.

7 İbrahim Artuk, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul, Gençler Kitabevi, 1944, s. 35-36.

8 *Sikkeler ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük*, ed. E. Topraktepe, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 103.

İncelenen Artuklu meliklerinin sikkelerinde Sasani, Grek, Roma, Bizans ve Orta Asya özellikleri gösteren geniş bir portre çeşitliliği karşımıza çıkmaktadır.

1. Sasani Kralları Tarzında Portre

Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Kutbeddin Sökman'ın 581 (1185) darp yılı taşıyan sikkесinin önyüzünde sağ profilden, başı diademli, başında üç uçlu kral taçı takan, kıvrıkcık saçlı ve sakallı Sasani kralları tarzında portre bulunmaktadır (resim 1).

Resim 1

Resim 2

Portre Sasani krallarından Büyük Şapur olarak anılan I. Şapur'un (MÖ 241-272) drahmilerindeki resimleri tarzındadır (resim 2). I. Şapur, efsanevi, yenilmez bir komutandır ve özellikle Roma İmparatoru I. Philip ve I. Valerian'a karşı galip gelerek, Pers edebiyatı ve halk hikayelerinde bir kahraman olarak ünlenmiştir.⁹ Bu yüzden iktidarın ve gücün sembolü bu kişiliğe bir öykünme olduğu düşünülebilir. Ayrıca, portre I. Şapur'un ki kadar olmasa bile yine Sasani krallarından II. Şapur'un (MÖ 309-380),¹⁰ V. Behram'ın (MÖ 417-438),¹¹ ve II. Yazdigirt'in (MÖ 438-457)¹² sikkelerindeki portrelere de benzemektedir (resim 3, 4).

9 Wayne G. Sayles, *Ancient Coin Collecting VI, Non-Classical Cultures*, Krause Publications 1999, s. 64-65, 72.

(Erişim) http://books.google.com.tr/books?id=YTGRcVLMg6MC&pg=PA62&dq=%22Rome+n+the+Euphrates%22&as_brr=3 (08/07/2009)

Ayrıca bkz., William H. Valentine, *Sasanian Coins*, London, Spink and Son Lmted., 1921, s. 38, s.n. 13.

10 Valentine, *age.*, s. 45, s.n. 24.

11 Valentine, *age.*, s. 52, s.n. 35.

12 Valentine, *age.*, s. 53, s.n. 36.

Resim 3

Resim 4

Emevi Halifesi Abdülmelik¹³ ve I. el-Valid¹⁴ dönemleri ile Abbasi Halifesi Harun Reşid'in Valilerinden Mansurzade Süleyman tarafından ticari gerekçelerle Sasani portreleri kullanmıştır.¹⁵ Ancak, bu portre tarzını ne Selçuklular, ne de diğer Türkmen devletleri hiç kullanmamışlardır. Bu nedenle bu paraların Orta Çağ'da Anadolu'da bilindiğini ve ticarete geçerliliği olduğunu söyleyemeyiz. Zaten Artuklularda da sadece bir kere darp edilmiştir. Durum böyle olunca II. Kutbeddin Sökman'ın sikkesinde Sasani portresinin neden seçildiği bir soru işareti olmuştur. Araştırmacı Spengler, bunun I. Şapur'un, efsanevi bir komutan olması ile ilgili olduğunu, belki de kulaktan kulağa dolaşan halk hikayelerinden etkilenen II. Kutbeddin'in, kendini I. Şapur gibi güçlü ve yenilmez görerek, böyle istediğini düşünmektedir.¹⁶ Fakat, Spengler'in gözden kaçırdığı nokta: II. Kutbeddin'in tahta çıktığı yıl olan 1185'te –sikkenin darp yılı da aynıdır– henüz daha küçük bir çocuk olmasıdır. Bu nedenle II. Kutbeddin tahta çıktığında devleti önce Vezir Summak'a, daha sonra ise Vezir Kutluğ Aba yönetmiştir. II. Kutbeddin I. Şapur hakkın-

13 Tayeb el-Hibri, "Coinage Reform under the Abbâsîd Caliph al-Ma'mûn", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 36, No. 1, 1993, s. 59.

(Erişim) <http://www.jstor.org/stable/3632471> (13/02/2009)

14 Oleg Grabar, "Islamic Art and Byzantium", *DOP*, Vol. 18, 1964, s. 80-81, res. 11-14.

(Erişim) <http://links.jstor.org/sici?sici=00707546%281964%2918%3C67%3AIAAB%3E2.0.CO%3B2-8> (29/06/2008)

15 İslam Devleti'nin erken döneminde Halife Ömer'in Sasani tarzında sikkeler bastırıldığı bilinmektedir. Yalnız Halife Ömer bu sikkelerin bazılarında "El Hamdü Lillâh, Muhammed Resul üllâh, La İlahe İllâllâhü Vahdehû" gibi İslami içerikli yazılar/mesajlar ilâve ettirmiştir. Daha geniş bilgi için bkz., El-Makrizi, *Eski ve İslamî Paralar*, çev. İ. H. Konyalı, İstanbul, Gavsî Ozansoy Basımevi, 1946, s. 31, 49.

16 William F. Spengler, Wayne G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Vol. 1, *The Artuqids*, Lodi, Wisconsin, Clío's Cabinet, 1992, s. 34-35.

da hayranlık duyacak kadar bir bilgi ve erginliğe sahipmiydi bilmiyoruz; ancak tahta henüz çıkmış bir çocuk olarak sikke portresini belirleyici unsurun kendisi olamayacağını düşünüyoruz. Böylece dikkatler II. Kutbeddin'in yerine devleti yöneten Vezir Summak'a çevrilmiştir. Büyük bir ihtimalle II. Kutbeddin adına sikkeyi bastırın Vezir Summak'a portre seçicisi kişi olmuştur. Belki de Spengler'in dediği gibi II. Kutbeddin değil, ama Vezir Summak Büyük Şapur'a hayranlık duymaktaydı.

2. Seleukid İmparatorları Tarzında Portreler

Tip 1. Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın bastırdığı ve oğlu Necmeddin Alpi'nin melikliğinde de uzun zaman kullanılmaya devam edilen darp yeri ve yılı bulunmayan sikkelerin ön yüzünde Seleukid imparatorları tipinde portre görülmektedir (resim 5).

Başı diademli, omuzlarına düşen saçlarının dalgaları antik sikkelerdeki gibi ayrıntılı olarak işlenmiş, sol profilden erkek portresi Seleukid imparatorları I. Demetrios,¹⁷ VII. Antiokhus¹⁸ ve VIII. Antiokhus'un sikkelerindeki portrelere benzemektedir.¹⁹

Resim 5

Resim 6

17 Georges le Rider, François de Callataÿ, *Les Séleucides et les Ptolémées*, Champollion, Rocher, 2006, s. 29, 48, res. 25.

18 Oğuz Tekin, *Grek ve Roma Sikkeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1994, lev., XXX, res. 473-474; Rider, *age.*, s. 29, res. 26.

19 Karşılaştırma için bkz., Arslan, Melih, Lighfoot, Chris; *Antik Sikke Defineleri*, Ankara, Dumat Ofset Lmt. Şti., 1999, lev. 54, res. 801-809; Nicholas Lowick, "The Religious, the Royal and the Popular in the Figural Coinage of the Jazira", *Coinage and History of the Islamic World*, Great Britain, Variorum, 1990, s. 96; *Islamic Coins*, ed. R. A. Popic, E. B. Dov, Jerusalem, Isratyset, 1976, s. 58.

Ayrıca figür Büyük İskender'in sikkelerde güç ve cesaretin sembolü olarak klasikleşmiş büstü olan Herakles başını anımsatmaktadır.²⁰ İskender Makedonya'dan yola çıkarak Anadolu'yu geçmiş, Pers İmparatorluğu'na son vermiş ve Hindistan'a kadar ülkeleri ve kentleri fethederek büyük zaferler kazanmıştır. Bu dönemde basılan sikkelerin çoğunda Herakles başı bulunur ki bu aslında İskender'in simgesidir. Bu sikke öyle benimsenmiştir ki Roma İmparatorluğu döneminde bile uzun yıllar kullanılmıştır.²¹

Tip 2. Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed'e 578(1182-83) yılında darp edilen sikkenin ön yüzünde daire içinde sağ profilden, Seleukid kralları tarzında genç erkek büstü verilmiştir (resim 6).

Sikke üzerindeki büst Poole göre Seleukid Kralı II. Seleukos'dan kopya edilmiştir²² (resim7). Nümismat Artuk'ta, Poole'nin bu görüşünü desteklemektedir.²³ Karşılaştırma yapıldığında Poole ve Artuk'un iddia ettiği gibi bire bir kopya olmadığı Seleukid kralları I. Antiokhos, II. Seleukos, ve V. Antiokhos'un sikkelerinde görülen erkek portrelerinden esinlenerek üretildiği anlaşılmaktadır (resim 8).

Resim 7

Resim 8

20 G. F. Hill, *Historical Greek Coins*, London, Archibald Constable and Company Limited, 1906, s. 104-106, lev. VII, res. 59-60.

21 *A Descriptive Catalogue of Greek Coins*, Selected From the Cabinet of Clarence S. Bement, Esq. Philadelphia, New York, The American Numismatic Society, 1921, S. 124-125, Lev. IX, res. 124-125, 128; *Sikkeler, age.*, s. 10, 104-106.

22 Stanley Lane Poole, *Coins.*, s. 19; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee*, Vol. III, Classes X-XIV, London, Printed by Order of the Trustees, Forni Editore, 1877, s. 127

23 İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu*, I. Cilt, İstanbul, MEB, 1970, s. 393; İbrahim Artuk, Cevriye Artuk, *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul, Sümer Kitabevi, Alemdar Ofset, 1993, s. 77.

3. Grek İmparatorları Tarzında Portreler

Tip 1. Hisn-ı Keyfa Artuklu Meliki Fahreddin Kara Arslan'ın 560(1164-65) yılı basılan sikkesinin ön yüzünde Grek portreleri benzeri, başı defne çelenkli cepheden resmedilmiş erkek büstü yer almaktadır (resim 9).

Büst Antik dönem sikkelerinden özellikle Rodos sikkelerinde görülen (MÖ 304-166) Güneş Tanrısı Helios ile müzik ve kehanetin Tanrısı Apollon başını anımsatan özellikler taşımaktadır.²⁴ Büst saç özellikler, başındaki defne çelenği ve kıyafeti ile Grek özellikleri göstermesine rağmen yüz olarak Türk tipi biçiminde tanımladığımız Uygur tipi betimlenmiştir.

Tip 2. Mardin Artuklu Hükümdarı Nasîreddin Artuk Arslan'ın darp yılı bulunmayan sikkesinin ön yüzünde daire içinde 4/3 oranında sol profilden verilmiş, başı diademli erkek büstü görülmektedir. Saçları dalgalı, başı diademli Yunan mitolojisinde Zeus'un eşi ve ablası olan evlilik kraliçesi Hera ve Güneş Tanrısı olarak bilinen Helios başlarına benzeyen erkek büstü yer almaktadır (resim 10).

Resim 9

Resim 10

2a. Nasîreddin Artuk Arslan'a ait 611 (1214-15) darp tarihini taşıyan yüzü hafif sağa dönük, saçları dağınık, elbisesi boynunun hemen altında sol tarafta sol omzundan fibula ile tutturulmuş elbise giyen Grek tarzında figür bulunmaktadır (resim 11).

Bu sikkelerde yer alan büstler Grek sikkeleri yanında Erken Hellenistik Çağ sikkelerinden Larissa'da basılan Aleuas'ın cepheden verilen büstüne²⁵

24 A Descriptive Catalogue, *age.*, s. 37, lev. VIII, res. 122-123. Spengler büstü Grek sanatındaki büstlere benzemekle birlikte yüz özelliklerinin iyi incelendiğinde çekik badem gözleri ile Türk tipi özelliği gösterdiğini düşünmektedir. Spengler, *age.*, s. 20.

25 Otto Mørkholm, *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri*, çev. O. Tekin, İstanbul, Homer Kitabevi, 2000, lev. xii, fig. 203.

ve Rodos'ta 333-230 yılları arasında basılan stater, didrahmi ve tetradrahmi-ler üzerinde görülen büstlere benzemektedir.²⁶

Ayrıca Musul Zengi Atabekleri'nden Kutbeddin Mevdu'dun 555 (1160) tarihli sikkesinde; II. Seyfeddin Gazi'nin 566 (1171) yılı darp edilen sikkesinde (resim 12); Nureddin Arslan Şah'ın 594 (1197-98) tarihli sikkesinde (resim 13); el-Cezire Zengi Atabeki Mu'izzeddin Sencer Şah'ın 584 (1188-89) tarihli sikkesinde görülen 4/3 oranında cepheden, dalgalı saçlı başı diademli büstler tarz olarak konumuzda geçen Grek tarzı sikeler ile aynı figür grubundandır.

Resim 11

Resim 12

4. Roma İmparatorları Tarzında Portreler

Tip 1. Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Kutbeddin Sökman'ın 584 (1188) yılında basılan sikkesinin ön yüzünde yan profilden verilmiş, sırt sırta dönük ve başları diademli, Roma üslubunda iki erkek büstü görülmektedir (resim 14).

Poole ve Edhem'e göre Kutbeddin Sökman'ın sikkesindeki büstler Roma sikkelerinden Augustus ve Agrippa'nın portrelerinden kopya edilmiştir.²⁷ Ancak, kompozisyon olarak benzerliğe rağmen, Augustus ve Agrippa sikke-

²⁶ Mørholm, *age.*, lev. xiv, fig. 235, 236, 237, 238.

²⁷ İsmâil Galib, *Müze-i Hümayun, Meskûkât-ı İslamiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmaniye Katalogu, Beni Artuk, Beni Zengi, Furuu Atabekiye, Mülûk-i Eyûbiye Meyafârikin*, Kostantiniye, Mihran Matbaası, 1311, s. 10.

I. Ghalip Edhem, *Catalogue des Monnaies Turcomanes, Beni Ortok, Beni Zengui, Frou Atabeqyéh Et Meliks Eyoubites de Meiyafarikin*, Musée Impérial Ottoman, Section Des Monnaies Musulmanes, par I. Ghalip Edhem, Constantinople, 1894, s. 12; Poole, *Coins*, s. 20.

Resim 13

Resim 14

lerinde büstler iki ayrı beden biçimindedir.²⁸ Kutbeddin Sökman'ın sikkesindeki büstler ise, aynı bedeni paylaşan iki baş şeklindedir.

Roma Vatikan Müzesi'nde bulunan Janus Büstü²⁹ sikkemizdeki figürlere benzemektedir. Roma mitolojisinde farklı yönlere bakan, iki yüz-lü Roma Tanrısı Janus'un büstlerine İmparator Augustus'un sikkelerinde rastlanılmaktadır.³⁰ Kentlerin kapı girişlerinde ve limanlarında yer alan Janus büstlerinde yüzlerden biri kentten içeri girenlere, öteki ise kentten çıkanlara bakan kapıların tanrısıdır.³¹ Böylece kente girenlerin barış ve güvenlik içinde yaşamını sürdürdüğüne inanılmaktadır.³²

MÖ III. yüzyılda yapılmaya başlanan Roma Yunan kolonisi Napoli bakır sikkelerinin (aes grave) ön yüzünde,³³ MÖ 235 dolaylarında ise quadrigatus olarak biline yeni bir gümüş sikke tipinde,³⁴ MÖ 269 yıllarından sonra (II. Kartaca savaşının ilk yıllarında) darp edilen altın sikkelerde³⁵ Roma'nın eski tanrılarında Janus başı bulunmaktadır.

Spengler'e göre, II. Julian'ın (MS 360-363) bronz sikkesi tarzındadır. Lowick

28 Augustus ve Agrippa sırta sırta dönük sikke portrelerinde aynı bedenden çıkmaz, iki ayrı büst şeklindedir. Karşılaştırma için bkz., François Callataÿ, *Greek and Roman Coins from the Du Castel Collection*, London, Spink and Son Ltd., 1999, res. 358.

29 Roma Vatikan Müzesi'nde bulunan Janus Büstü resmi için bkz., (Erişim) <http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Janus-Vatican.JPG> 12/03/ 2008

30 B. Rebecca Burchett, *Janus in Roman Life and Cult, a Study in Roman Religions*, Wisconsin, PhD, University of Pennsylvania, George Banta Publishing Company, 1918, s. 34.

31 Burchett, *age.*, s. 30.

32 Burchett, *age.*, s. 36.

33 Nezahat Baydur, *Roma Sikkeleri*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998, s. 14, lev. I, res. 7.

34 Baydur, *age.*, s. 16, lev. II, res. 15.

35 Baydur, *age.*, s. 22, lev. V, res. 37.

ise, Timurtaş'ın kendisini bir Roma kralı gibi görerek II. Jullian ile özdeşleştirdiğini bu yüzden sikke olarak onun portresini seçtiğini belirtmektedir.³⁶

Tip 2. Mardin Artuklu Hükümdarı Nasîreddin Artuk Arslan'ın 620 (1223-24) yılında darp edilen sikkesinin ön yüzünde sol profilden, başı diademli Roma üslubunda erkek portresi yer almaktadır (resim 15).

MÖ 40 yılında Roma İmparatoru Antonius'un Efes'te darb edilmiş aureusunda, MÖ 27 yılında İmparator Octavian'ın dinarlarında, MÖ 27 yılında Augustus'un aeruslarında ve MÖ 19 yılında bastırıldığı dinarlarında Nasîreddin Artuk Arslan'ın sikkesi üzerindeki büste benzer örnekler bulunmaktadır.³⁷

Tip 3. Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin darp yılı olmayan sikkesinde inci dizili daire içinde başları diademli, profilden yüz yüze bakan Romalı üslubundaki iki erke büstü görülmektedir³⁸ (resim 16).

Resim 15

Resim 16

Büstlerin benzerlerini Roma sikkelerinde bulmaktayız. MS 54 yılında Roma İmparatoru Claudius karısı Agrippina tarafından zehirlenerek öldürülmüş ve yerine oğlu Nero geçirilmiştir. Nero'nun egemenliğinde bastır-

36 II. Jullian Büyük Konstantin'in kuzeniydi ancak onun gibi Hristiyan inancına geçmemiştir. Hristiyan tarihinde lanetlenmiş bir kişilik olarak adı geçen II. Julian bilime önem veren filozof bir kişiliktir. MS 4. yüzyıl Roması'nda Hristiyan erkekler için bu saç modeli ile yüzü tıraş etmek bir akım haline gelmiş ve Konstantin ailesi tarafından bu yüzyıldan itibaren basılmaya başlanmıştır. Ancak Hristiyanlığı benimsemeyen II. Jullian belki de bir muhalefet tarzı olarak sakallarını kesmemiş ve sikkesini sakallı bastırmıştır. Açıklama için bkz., Spengler, *age.*, s. 75.

37 Baydur, *age.*, s. 27, lev. VIII, res. 60; s. 29, lev. IX, res. 67; s. 31, lev. IX, res. 72; s. 32, lev. X, res. 75, 78. Poole, sikke üzerindeki büstün Roma İmparatoru Neron'un sikkelerinden kopya olduğunu bildirmektedir. Poole, *Coins*, s. 35.

38 Bazı araştırmacılar portrelerin Roma imparatorlarına benzediğini düşünmektedir. Bkz., İslamic, *age.*, s. 58.

dığı dinar ve aureuslarda Nero ve Agrippina'nın yüz yüze bakan büstünde;³⁹ MS 69 yılında Roma'nın başına geçen Vitellius'un oğlu ve kızının profilden karşılıklı bakan büstlerinde;⁴⁰ MS 98'de başa geçen Traian babası Nervana ile birlikteki büstlerinde;⁴¹ İmparator Hadrian MS 129'da babası Traian ve annesi Plotina'nın büslerini bastırıldığı aureuslarında;⁴² MS 197'de Sept. Severus iki oğlunun karşılıklı büstlerinde;⁴³ II. Tetricus'un (MS. 270) babası ile birlikte görüldüğü sikkelerde⁴⁴ örneğimize benzer profilden büstler yer almaktadır. Bu gelenek daha sonra Bizans'ın başlarında az bir dönem devam etmiş ve II. Valentinien'in sikkesinde de görülmüştür.⁴⁵

Artuklu sikkelerine esin kaynağı olan Roma sikkelerinde tipler 4. yüzyılın ilk yarısına kadar genellikle profilden resmedilmiştir. Ancak I. ve II. Licinius'un tam cepheden ve II. Constantius'un 4/3 oranında cepheden resmedilmiş büstleri bulunmaktadır. İmparatorların kendilerini yeryüzünde Tanrı'nın temsilcisi olarak görmeleri sebebiyle zamanla, sikkeler üzerinde cepheden resmedilme başlamıştır. Bizans sikkelerinin başlatıldığı Anastasius ve ondan sonra tahta geçen I. Justinus'un sikkelerinde, imparatorlar 4/3 oranında cepheden, daha ufak birimlerde ise profilden tasvir edilmiştir.⁴⁶

5. Bizans İmparatorları Tarzında Portreler

Tip 1. Hisn-ı Keyfa Artukluları'ndan Fahreddin Kara Arslan'a ait 556(1160-61) darp yılı taşıyan sikkenin ön yüzünde cepheden 4/3 oranında sağa doğru dönük, sağ elinde küre, sol elinde omzuna yasladığı mızrağını tutan, loros giyimli imparator portresi bulunmaktadır (resim 17).

Araştırmacıardan Edhem ve Poole sikkedeki portreyi giydiği kıyafet ve saç şekli itibari ile Geç Bizans sikkelerinden Bizans İmparatoru VI. Constantine ve Eirene'nin sikkeleri üzerinde görülen figürlere benzetmektedir.⁴⁷ Spengler ise, portrenin elinde tuttuğu nesnenin âsa olduğunu düşünerek âsa ve kürenin Artuklu astrolojik ikonografisinde Jüpiter'in sembolleri olarak öne çıkan iki unsur olduğu görüşündedir.⁴⁸

39 Baydur, *age.*, s. 38, lev. XIII, res. 107.

40 Baydur, *age.*, s. 41, lev. XIV, res. 122.

41 Baydur, *age.*, s. 46, lev. XVII, res. 149.

42 Baydur, *age.*, s. 50, lev. XVIII, res. 168.

43 Baydur, *age.*, s. 64, lev. XXIV, res. 221.

44 Baydur, *age.*, s. 82, lev. XXXIII, res. 299.

45 J. Sabatier, *Description Générale des Monnaies Byzantines*, Part Illustrée, Graz-Austria, Akademische Druck-U. Verlagsanstalt, 1955, lev. pl III, res. 1, 2.

46 Tekin, *age.*, s. 29.

47 I. Ghalip Edhem, *Catalogue des Monnaies*, s. 3; İsmâil Galib, *Müze-i Hümayun* s. 3; Poole, *Coins*, s. 15.

48 Spengler, *age.*, s. 15-16.

Bizans sikkelerinde, bir elinde mızrak diğer elinde kalkan, küre ya da küreli haç taşıyan örneklerle sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bizans İmparatoru Arcadius, II. Theodosius, I. Leo, Pulcheria, II. Leon, Zenon, Basiliscus, Leonce, I. Justinianus, Maurice Tibere, Heraclius, III. Tiberius, II. Konstantin,⁴⁹ IV. Konstantin, II. Junstinien, I. Aleksis Comnene'nin⁵⁰ sikkeleri sözünü ettiğimiz bu grup Bizans sikkeleri içinde değerlendirilmektedir.

Artuklu sikke portrelerine ilham kaynağı olan Bizans sikkelerinde karşımıza çıkan bu portre anlayışı, Roma pagan inancından kalan Konstantinopolis betimlemesinin devamıdır. Şehrin koruyucusu olan Konstantinopolis, sikkelerde başında miğferli ve üzerine tunik ve manto giyimlidir. Bir elinde kalkan ve mızrak tutan portrenin asker yönü; diğer elinde tuttuğu haç ile dinsel önderliği, ya da küre ile dünya hakimiyeti vurgulanmıştır⁵¹ (resim 18).

Resim 17

Resim 18

Roma imparatorları döneminde bir imparator işareti olarak imparatorun dünyanın hakimi olduğu vurgusunu güçlendirme aracı olan küre, özellikle Geç Roma döneminde daha yaygın biçimde kullanılmıştır. II. Theodosius döneminden sonra küre üzerinde haç konulmaya başlanmış, böylece imparatorun Hristiyan dünyanın da egemeni olduğu imgesi yerleştirilmiştir.⁵²

49 Philip D. Whitting, *Byzantine Coins*, London, Barrie & Jenkins, 1973. Whitting, *age.*, s. 18, fig. 7, 8; s. 190, fig. 311, 312, 313.

50 James D. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II*, New York, The American Numismatic Society, 1959, s. 11, fig. 14, 15, 16, 20; Jacqueline L., Dosogne, "Le Message Iconographique", *Le Monnayage Byzantin*, éd. T. Hackens, Louvain, Séminaire de Numismatique Marcel Hoc de Collège Érasme, 1984, *age.*, s. 45

51 Zeliha Demirel Gökalp, *Yalvaç ve Isparta Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bizans Sikkeleri*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Sos. Bil. Ens., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 111.

52 Gökalp, *age.*, s. 102, 103.

Bizans sikkeleri üzerinde imparatorlar, protokole göre farklı kıyafetler içinde sivil, askeri ya da resmi elbiseli tasvir edilmişlerdir. Sivil gösterilmek istediklerinde khlamys, askeri iken zırh içinde (paludamentumlu veya palumentumsuz), ya da resmi elbise olarak loros giyimlidirler. Başlarında diadem veya taç ile tasvir edilmektedirler. I. Iustinianus'dan itibaren ise ellerinde haçlı küre, II. Tiberius ile de kartal başlı asa görülmeye başlanmıştır. IX. yüzyılda ise en yoğun kullanılan asa tipi labarumdur.⁵³

Fahreddin Kara Arslan'ın sikkesinde gördüğümüz Bizanslı tipindeki portre, bu açıklama bağlamında ele aldığımızda çıkış noktası Bizans sikkeleri üzerindeki imparator tasvirleri olmakla birlikte, farklılıklar dikkat çekmektedir. Elinde mızrak ve küreyle betimlenen şehrin koruyucusu Konstantinopolis kültü ile başında taçı ve resmi loros giyimli imparator tasviri birleştirilmiştir. Bu anlamıyla portre Bizans resim sanatı kaynaklı olmasına rağmen, sanatçı tarafından yeni bir sentez şeklinde yorumlanmıştır.

Tip 1a. Elinde küre ve mızrak tutan başka bir Bizans tipi II. Kutbeddin Sökman'ın 594(1198) darp yılı taşıyan sikkesinde karşılaşılmaktadır. Buradaki büstün başı 4/3 oranında sola dönük, başı haleli ve başında tüy sorguçlu miğfer takmaktadır. Zırh üstüne paludamentum giymiş; sağ elinde mızrak, sol elinde ise küre tutmaktadır (resim 19).

Araştırmacılarından bazıları büstün elinde tuttuğu küre ve mızrağa dayanarak, VI. yüzyıl Bizans İmparatoru I. Justinian'ın sikke tiplerinden ilham alınarak yapıldığı görüşündedir.⁵⁴ VI. yüzyıl Bizans sikkelerinde yer alan profil büstlerde, sadece baş tam cepheden gövde ise 4/3 oranında profildendir. Üzerine giyilen kostümü zırh ve paludamentumdur. Bizans sikkelerinde paludamentum altından tek kol gözüktüğünde elinde küre, asa ya da mızrak tutmaktadır. Eğer paludamentum burada olduğu gibi tamamen büstün omuzlarının arkasında ise imparatorun iki kolu da açığa çıktığı için her iki elinde de küre ve ya mızrak tutmaktadır. Bizans sikkelerinde zırlı ve paludamentumlu profil büstlerde genellikle imparatorun başı diademlidir. Zırlı ve cepheden büstlerde imparatorun başında genellikle sade ya da tüy sorguçlu miğfer ve bunun yanında bir diadem ile çevrelenmiş miğfer görülmektedir.

Görüldüğü gibi büst giydiği zırh ve paludamentum askeri kıyafetleri, tüy sorguçlu miğferi ve profilden büst geleneğiyle tamamen Bizans tarzındadır. Büstün başlığı, araştırmacıların dikkatini çekmiş ve farklı görüşler belirtmiş-

53 Tekin, *age.*, s. 30.

54 Poole, *Coins*, s. 20; Artuk, *Artukoğulları*, s. 78; I. Ghalip Edhem, *age.*, s. 13; İsmâil Galib, *age.*, s. 11.

lerdir: Poole⁵⁵ yalnızca bir hâle, Edhem⁵⁶ tâç, Artuk⁵⁷ sorguçlu taç, Spengler⁵⁸ ise bir miğfer ya da külâha türban bağlandığı ve bunun tamamıyla bir "Türk stili" olduğu görüşündedirler. Baer, Selçuklu ve Zengi askerlerinin Moğol istilasını dönemlerinde savaşlarda ortalarında metal plaka bulunan uzun bir miğfer taktıklarını belirtmektedir.⁵⁹ Baer'in açıklamalarından yola çıkarak sorguçlu miğferin aslında Türklere yabancı olmayan askeri bir kıyafet olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlıya göre ise, Oğuzların perçem dedikleri alplik işareti tüy veya sorguçtur.⁶⁰

Anadolu Selçuklu sultanları I. Rükneddin Mesud'un⁶¹ (1116-56) ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in⁶² (1192-95) sikkelerinden bazılarında benzer portreler bulunmaktadır. Bizans İmparatoru I. Aleksius Komnenus, III. Aleksios ve ya Johan'ın portresi olduğu düşünülen bu örneklerde sikkelerin sağ elinde küre, sol elinde teber/balta tutmaktadır.

Resim 19

Resim 20

55 Poole, *age.*, s. 20.

56 I. Ghalip Edhem, *age.*, s. 13; İsmâil Galib, *age.*, s. 11.

57 Artuk, *Artukoğulları*, s. 79.

58 Spengler, *age.*, s. 40.

59 Eva Baer, *Ayyubid Metalwork with Christian Images*, Leiden, Library of Congress Cataloging in Publication, 1989, s. 11.

60 Özden Süslü, *Tasvirlerle Çöze Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1989, s. 27. El-Cezeri'nin Otomata'sında (1200) yer alan bir figürün haleli, başında sikke portresine benzer tüylü bir sorguç bulunmaktadır. Süslü, *age.*, s. 57, res. 72.

61 Artuk, I. Aleksius Komnenus'un sikkesine benzettiği portrenin bir elinde küre diğerinde labarum tuttuğunu, Artuk, *İstanbul*, s. 350; Erkiletlioğlu ise III. Aleksios ve ya Johan'ın portresi olduğunu elinde ise küre ve teber tuttuğunu belirtmektedir. Halit Erkiletlioğlu, Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Basımevi, 1996, s. 46.

62 Elinde küre tutan Bizans İmparatoru büstü görülmektedir. Artuk, *age.*, s. 351; Erkiletlioğlu, *age.*, s. 67.

Fahreddin Kara Arslan'ın çağdaşı olan Mengücek Meliki Fahreddin Behram Şah'ın (1167-1225) bastırıldığı 563 (1167) yılını taşıyan bakır sikkesinin ön yüzünde inci dizili daire içinde sağ elinde mızrak sol elinde küre tutan hükümdar portresi görülmektedir.⁶³

Tip 2. Fahreddin Kara Arslan'ın 562 (1166-67) ve 570 (1174-75) yıllarında basılan sikkelerinde cepheden yarı beline kadar verilmiş, uzun saçları iki yandan omuz başlarına kadar düşmüş, iri badem gözlü kadın büstü bulunmaktadır (resim 20). Figür, iç kıyafet olarak tunik, dış kıyafet olarak önden soldan çapraz atılmış kalın bir ceket giymiştir.⁶⁴

Tip 3. Mardin Artuklu Hükümdarı II. Kutbeddin İlgâzî'nin darp yılı ve yeri bulunmayan sikkesinin ön yüzünde inci dizili kare içinde başına bezemeli diadem takan, başı sol profilden verilmiş ve yukarı doğru bakan erkek büstü yer almaktadır (resim 21).

Büstler tarz olarak Bizans İmparatoru I. Konstantin'in sikkelerine benzemektedir.⁶⁵ Konstantin'in yeni yapılarla süsleyerek kendi adını verdiği Konstantinopolis kenti darphanesinde basılan sikkesinde, bakışları yukarı doğru portreleri bulunmaktadır.⁶⁶ Ayrıca I. Konstantin'e, Roma'nın ilk Hristiyan İmparatoru olması nedeniyle tarihi önem arz eden bir kişiliktir. I. Konstantin'in çağdaşı tarihçi Bishop Eusebius, Konstantin'in altın bir sikke üzerine başını yukarı kaldırarak ve sanki Tanrıya yalvarıyor gibi portresini resmettiğini belirtmektedir.⁶⁷

Tip 4. Mardin Artukluları Hükümdarı II. Kutbeddin İlgâzî'nin darp yılı 577-580 (1181-85) yılları arasında darp ettirdiği sikkelerinde hafif sola dönük, cepheden iki büst görülmektedir. Büstler arasında perspektif verilmiş ve öndeki daha büyük yapılmıştır. Büyük figürün başı diademli ve uçuşan dalgalı saçlı, soldaki küçük figürün başında ise sivri uçlu bir başlık bulunmaktadır. Büstler sağ omuzlarından fibula ile tutturulmuş khlamys giymişlerdir (resim 22).

63 Artuk, *age.*, s. 388. Sikkenin fotoğrafı için bkz., <http://www.eroncoins.com/index-tr.html> (05/06/2009)

64 Poole, bu portreyi 1873 yılında ilk yayınladığında Meryem'i sembolize eden bir Bizans sikkesinden kopya olarak tanımlamış daha sonra 1877'de yayınladığı British Museum Kataloğunda ise, sadece yarım figür olarak söz etmiştir. Poole, *Coins*, s. 16, s.n. 1; Poole, *Catalogue*, s. 121, s.n. 320. Spengler ise, portrenin XII. yüzyıl İslam sanatında karşımıza çıkan gezegen tasvirlerinden biri olduğunu ve Artuk Şah için yapılan ayna süslemelerinde benzerleri görülen Jübiter ya da Satürn'ü sembolize eden erkek portre sembollerine benzediğini belirtmektedir. Spengler, *age.*, s. 22.

65 Araştırmacıların görüşleri de aynı doğrultudadır. Bkz., Poole, *Coins*, s. 28; Poole, *Catalogue*, s. 147; Artuk, *Artukoğulları*, s. 90.

66 Alfred R. Bellinger, "Roman and Byzantine Medallions in the Dumbarton Oaks Collection", *DOP*, Vol. 12, 1958, s. 133-135, fig. 8-11.

(Erişim) <http://www.jstor.org/stable/1291119> (02/02/2009)

Baydur, *age.*, s. 102, lev. xl, res. 363.

67 Spengler, *age.*, s. 91.

Resim 21

Resim 22

Büstler Bizans İmparatoru Heraklius'un⁶⁸ 613-630 yılları arasında oğlu Heraklius Konstantinus (613-641) ile birlikte bastırıldığı sikkeler tarzındadır.⁶⁹ Büstlerin duruş tarzı ve giydikleri kıyafetleri yönünden II. Konstans ve IV. Konstantin'in 654-659 yılları arasında birlikte büstlerini bastırdıkları sikkelere de benzemektedir.⁷⁰ Heraklius ve II. Konstans'ın sikkeleri ile örneğimizin büstleri kompozisyon olarak benzemekle birlikte yüz tipi olarak iri badem gözleri ve küçük ağızlarıyla Selçuklu tipinden örneklerdir.

Bizans döneminde tam cepheden resmetme geleneği I. Iustinianus'un sikkelerinde ortaya çıkmıştır. Profilden resmetme hemen kaybolmamakla birlikte II. Iustinianus'un ilk hükümdarlığının sonuna kadar azalarak devam etmiştir. Sikkelerin ön yüzünde önceleri sadece imparatorun portresi yer alırken, giderek imparatorun iktidarı paylaştıkları kişiler ve ailesi ayakta ya da

68 Heraklius'un oğlu, ailesi ve sikkeleri için bkz., Warwick Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Volume I, London, Oxford Horace Hart Printer to the University, 1908, s. 184-254.

(Erişim) <http://www.archive.org/stream/catalogueimperi02medagoog#page/n305/mode/1up> (01/08/2009)

69 Wroth, *age.*, pl.xxiii, res. 4, 5, 7, 8; Islamic, *age.*, s. 59.

Poole ve Artuk'ta önyüzdeki büstlerin Bizans İmparatoru Heraklius ve oğlu Heraklius Konstantinus'un 613-631 yılları arasında basılan sikkelerinden kopya edildiğini düşünmektedirler Poole, *Coins*, s. 26; Artuk, *age.*, s. 91.

Spengler ise kopya fikrine katılmaz ve Heraklius'un sikkesi ile karşılaştırıldığında muhtemelen bundan esinlenmiş olduğu, ama asla iddia edildiği gibi bire bir kopya olamayacağını belirtmektedir. Bkz., Spengler, *age.*, s. 95.

Ayrıca, Spengler Bu iki figürün doğulu tipinde ve astrolojik bağlantıları olduğu hipotezini ortaya atmaktadır. Spengler, küçük büstün başında iki küçük kanatın benzerinin klasik dönem I. ve 2. yüzyıl Roma sanatında Merkür heykellerinde bulunduğunu, dolayısı ile küçük büstün bu gezegenin sembolü, büyük olanında güneşin, sembolü olduğunu belirtmektedir. Spengler, *age.*, s. 95-96.

70 Wroth, *age.*, plxxxiii, res. 8, 9,

otururken tasvir etme başlamıştır. Ön yüzde bazen iki, bazen üç figürün yer aldığı örnekler bulunmaktadır. İmparatorlar kendilerinden sonra oğullarının tahta geçmesini garanti altına almak istediklerinden sikkelerde kendilerini oğulları ile birlikte resmettirmeye başlamıştır. Bizans sikkelerinde imparatorlar, protokole göre yerleştirilmiştir. İki figür olduğunda, en büyük olanı, yani asıl imparator solda yerleştiriliyor, diğer önemli figür daha küçük olarak imparatorun sağ tarafında yer almaktaydı. Örneğin İmparator Heraclius ve oğlunu birlikte kompozite eden sikkeler bu tarzdadır.⁷¹

Tip 5. Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Yuluk Arslan 581-586(1185-91) yılları arasında, Bizans üslubunda sikkelerini bastırmıştır. Sikkenin ön yüzünde başı diademli ve pendilialı taç takan cepheden erkek büstü yer almaktadır. Büstün uzun saçları, geriye doğru ve yanlarda dalgalanmaktadır. Sağ eli kalbinin üzerinde duran büst, boynu hizasında fibula ile tutturulmuş paludamentum giymektedir (resim 23).

Yuluk Arslan'ın sikkesinde gördüğümüz ve kaynağını Bizans sikkelerinden alan bu üslupta, cepheden büstler önceleri sadece zırh ile tasvir edilmişken, VI. yüzyıl sonlarına doğru cepheden büstlerde iki kıyafetin zırh ve paludamentum bir kombinasyonu olmuştur. Pelerin imparatorun omuzlarının arkasına atılarak imparatorun iki kolu da obje tutmaya elverişli hale getirilmiştir.⁷² XI. yüzyılda görülen askeri tipte IX. Konstantinos'un, VII. Mikhael'in ve III. Nikephoros'un sikkelerinde imparatorun pelerini omuzlarının arkasındadır ve yuvarlak bir broş ile tutturulmuştur. İmparator sol eli ile kılıcının kabzasını tutmaktadır. Sağ elinde uzun bir haç vardır. Miğfer yerine ise bir taç takmıştır.⁷³

Büst hakkında ileri sürülen farklı görüşler şöyledir: Poole ve Edhem büstün Artavasdus ve oğlu Nikephorus'un sikkelerine benzediğini düşünmektedir.⁷⁴ Spengler, büstün antik dönem sikkeleri üzerinde görülen ve Güneşi temsil eden Helios başı olduğunu, dolayısıyla buradaki büstün Güneşi sembolize ettiği kanaatindedir.⁷⁵ Whelan ise, Roma, Bizans ve Sasani krallarından sentez edilmiş bir kral büstü olduğu düşüncesindedir.⁷⁶

71 Tekin, *age.*, s. 30.

72 Gökalp, *age.*, s. 92.

73 Gökalp, *age.*, s. 94.

74 Poole, *Coins*, s. 28, Poole, *Catalogue*, s. 148; I. Ghalip Edhem, *a.g.e.*, s. 41; İsmâil Galib, *age.*, s. 39; İslam, *age.*, s. 59.

75 Spengler, *age.*, s. 100

76 Estella Jane Whelan, *The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, PhD. dissertation for New York University, 1979, s. 54.

(Erisim) <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=0&did=760583971&SrchMode=1&sid=2&mt=1&VInst=P>

ROD&VType=PQD&RQT=309&VName=PQD&TS=1254931420&clientId=63518 (05/04/2009)

Tip 6. Mardin Artuklu Hükümdarı Nasîreddin Artuk Arslan'ın 598-599 (1201-03) yılları arasında bastırıldığı sikkesinde yer alan Bizans tarzı figür; uzun, dağınık ve dalgalı saçlı, başı diademli, loros giyimli erkek büstüdür (resim 24).

Resim 23

Resim 24

Sikke üzerinde dikkati çeken şey büstün giydiği lorostur. Romalıların da kullandığı süslü bir pelerin olan loros, Bizans döneminde konsül kıyafeti olarak kullanılmıştır. Loros deriden yapılan, ağır, uzun ve dar dikdörtgen, yaklaşık 5 m uzunluğunda bir atkıdır. Hem imparator hem de imparatoriçe tarafından giyilen lorosun gelişimi Roma İmparatorluğu döneminde konsüllerin giydiği "toga" ya da "trabea"ya dayanmaktadır. Vücudun üst kısmında çapraz biçimde düzenlenen ve her iki yönü işlemeli olan bu uzun atkı, vücudun önünde ayak bileklerine kadar sarmaktadır. Sağ omuzdan giyilen atkı, sağ kolun altından vücudun önünü çapraz olarak geçer ve sol omuz üzerinden arkaya atılmaktadır. Bir sonraki çapraz da vücudun arkasında oluşur ve atkı sonra sol dirsek üzerine alınır. Bizans'ta bu konsül kıyafetinin İsa'nın kefenini ve dirilişini sembolize ettiğine inanılmaktaydı.⁷⁷

Edhem, sikkenin Bizans sikkelerinin taklidi, Spengler ise figürün iki yanındaki yıldızların astrolojik anlamlar içerdiğini ve büstünde buna bağlı olarak Güneşin sembolü olduğunu düşünmektedir.⁷⁸

6. Orta Asya Hakanları Tarzında Portreler

6.1. Tahtta Oturmak Tasvirleri

Tip 1. Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed'in 576 (1180-81) tarihli sikkесinin ön yüzünde sivri kemerli bir tahtta oturan ve iki melek

⁷⁷ Gökalp, *age.*, s. 97-98.

⁷⁸ I. Ghalip Edhem, *age.*, s. 49; İsmâil Galib, *age.*, s. 46; Spengler, *age.*, s. 119-120.

tarafından tahtı göğe yükseltilen, sivri uçlu başlık takmış, cepheden verilmiş hükümdar tasviri yer almaktadır⁷⁹ (resim 25).

İlki X. yüzyılda Ebû'l-Ferec İsfahani tarafından yapılmış *Kitâb el- Agânî*'nin 1217-19 yılında yapılmış bir kopyasında, tahtta oturan bir melik tasvir edilmiştir. Tahtın iki yanında üstte meliğin başının üstünde hükümdarlık arması tutan iki melek figürü yer almaktadır.⁸⁰

Benzer süsleme anlayışına İslam metal sanatında da rastlanılmaktadır. Bir örnekte Eyyübî Meliki ve Zodiak'ın 12 gezegeni bir arada resmedilmiştir. İki melek, meliğin başı hizasında hükümdarlık sembolü olan taç tutmaktadır. Tahtında oturan hükümdar merkeze yerleştirilerek, etrafında dönen gezegenleri aydınlatan bir Güneş gibi düşünülmüştür.⁸¹

Roma sanatında, Viktorya kültürüne bağlı olarak Hristiyan sanatına geçmiş olan melek tasvirleri, ortak yaşam alanları yoluyla İslam sanatına da girmiştir. Ayrıca, Musul Zengi Atabekleri'nden Kutbeddin Mevdud'un 555 (1160) tarihli; II. Seyfeddin Gazi'nin 566 (1171) yılı darp edilen ve Nasîreddin Mahmud'un 620 (1224)⁸² tarihli sikkelerinde ortadaki büstün başının üstünde iki yanda birer kanatları açık uçar vaziyette melek figürleri görülmektedir.⁸³

Harîrî'nin Makâmâtında (XIII. yüzyıl) eğlence sahnesinde tahtında bağdaş kurmuş hükümdar sağ elinde kadeh tutmaktadır. Hükümdarın başı üzerinde ise uçuşan iki melek hükümdarlık simgesi tutmaktadır.⁸⁴ 1220 tarihli Atina Benaki Müzesi'nde bulunan kalem kutusunda burç ve gezegenlerden oluşan süslemenin merkezinde madalyon içerisinde tahtta oturan hükümdarın tepesinde iki melek/peri figürü uçuşmakta ve hükümdarın kafası üzerinde hâle veya hükümdarlık arması tutmaktadır.⁸⁵ Benzer bir örnekte Âmid Eyyübî Hükümdarı el-Salih Necmeddin Eyyübî (1232-39) için Musul'da yapılan gümüş tepside Türk ve Hristiyan mitolojilerini bir arada görmek mümkündür. Bu tepside Hristiyan ikonografisindeki "Kutsal Aile" tablosu resmedilmiştir. Kucağında çocuk İsa ve tahtında oturan Meryem'in yanındaki iki melek başındaki haleyî tutmaktadır. Meleklerin bu tavrı sikkemizdeki duruş pozisyonla-

79 Poole, *age.*, s. 334; I. Ghalip Edhem, *age.*, s. 10; İsmâil Galib, *age.*, s. 8; Artuk, *İstanbul*, s. 392.

80 Güner İnal, *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995, s. 46-47, res. 24.

81 Baer, *Ayyubid*, s. 41, fig. 91.

82 William F. Spengler, Wayne G. Sayles, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography, Vol. II, The Zengids*, Lodi, Wisconsin, Clio's Cabinet, 1992, s. 31.

83 Sikkeler, *age.*, s. 96-97.

84 İnal, *age.*, s. 30, res. 41.

85 Baer, *Metalwork in Medieval Islamic Art*, New York, State University of New York Press, 1983, s. 264, fig. 214.

rını hatırlatmaktadır. Burada olduğu gibi Meryem'in tahtı mimari bir ögenin parçası gibi düşünülmüş; sağ elinde ise gücün sembolü küre tutmaktadır.⁸⁶

1275 tarihli Tahran tepsisinde ise kozmik motiflerin merkezinde tahtta oturan bir hükümdarın üzerinde uçuşan iki melek hükümdarın başında hale tutmaktadır (resim 26). Hükümdarın başı hizasında madalyonlar içerisinde Koç burcu ile başlayan 12 burç tasvir edilmiştir.⁸⁷

Resim 25

Resim 26

Artuklu Meliki Rukneddin Davut'un adına kitabe bulunan mineli bir taşın merkezinde yuvarlak bir madalyon içinde Büyük İskender'in göğge çıkışını temsil ettiği düşünülen bir yükseliş kompozisyonu söz konusudur.⁸⁸ Ettinghausen, bu sahnedeki hükümdarın, Artuklu Meliki Rukneddin Davut'u temsil ettiğini taşı yapan ustanın Rükneddin'i İskender ile özleştirerek ebedileştirmek istediğini öne sürmektedir.⁸⁹ Bu yaklaşımdan yola çıkarak Nuredin Muhammed'in de kendisini göğge yükseltme imgesi içine sokmak istediği gibi bir anlamda çıkmaktadır.⁹⁰

86 Spengler, *age.*, s. 30.

87 Baer, *age.*, s. 262-263, fig. 213.

88 Eva R. Hoffman, "Pathways of Portability: Islamic and Christian Interchange from the Tenth to the Twelfth Century", *Art History*, Vol. 24, No. 1, February 2001, s. 40-41.

89 Erginsoy, *age.*, 316-317, res. 166c.

90 Özme, bu tipte tahtta oturma şeklinde cepheden kompozisyonların, Bizans'ta I. Basileus (867-886) devrinden itibaren, İsa tasvirlerinde görülmeye başlaması ve Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar görülmeye devam etmesi nedeniyle Bizans kökenli olduğunu ve buradan Anadolu Selçuklu sanatına girdiğini ifade etmektedir. Ancak, Antik Türk mitolojisinde hakanın egemenlik alanı olan taht, Türk tarih, sanat ve edebiyatında daima hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olmuştur. Etkileşim olmakla birlikte bu tasvirlerin kökenini Bizans yerine, Orta Asya Türk kültüründe aramak gerektiğine inanmaktayız. Özmenin açıklaması için bkz., Adil Özme, "Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Figür Programı", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 2001, s. 438.

Tip 2. Mardin Artukluları'ndan Nasîreddin Artuk Arslan'ın 628 (1230-31)⁹¹ yılında bastırıldığı sikkесinin ön yüzünde tahtta bağdaş kurmuş, sağ elini yumruk yaparak dizi üzerine koymuş, sol elinde göğsü hizasında bir küre tutan figür yer almaktadır (resim 27).

Resim 27

Resim 28

Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 1063 tarihli altın sikkесinde, ortada sağ elinde kadeh tutan, bağdaş kurarak oturmuş hükümdar figürü yer almaktadır.⁹² Artuklu meliklerinin çağdaşı olan diğer Türkmen devletlerinde de hükümdarı tahtta gösteren sikkeler basılmıştır. Beytekinilerden Muzaffereddin Gökböri'nin, Harran'da 583 (1187-88) yılında bastırıldığı bakır sikkесinde cep heden tahtta bağdaş kurarak oturan, elinde küreli âsâ tutan, hükümdar tasviri bulunmaktadır (resim 28). Gökböri'nin baskı yılı ve yeri bulunmayan bir başka sikkесi yine tahtta oturan ve elinde küre tutan hükümdar figürü görülmektedir. Danişmend Sivas Meliki Şemseddin İsmail'in, darp yılı bulunmayan sikkесinde tahtta oturan hükümdar tasviri verilmiştir (resim 29). Anadolu Selçuklu Hükümdarı Rükneddin Cihanşah'ın 622-626 (1225-30) yılları arasında taht üzerinde bağdaş kurup oturmuş başı haleli ve elinde tespih tutan sultan tasviri görülmektedir.⁹³ Mısır Eyyübî Hükümdarı I. el-Nasir Selâhaddin Yusuf'un 586(1190), tarihli sikkесinde sağ elini dizine koymuş, sol elinde göğsü hizasında küre tutan hükümdar tasviri Artuklu sikkесinde görülen figür özellikleriyle aynı ustanın elinden, aynı darphanede basılmış kadar benzerdir.⁹⁴

91 Nasîreddin Artuk Arslan daha sonraki yıllarda darp edilen sikkelerinde tahtta oturan hükümdar tasvirini tekrarlamıştır. 634(1236-37) yılında basılan sikkесinde sağ elinde göğüs hizasında küre tutmakta, sol elini ise dizine dayamış ve başında yanlardan püskülleri sallanan yası bir başlık takmıştır. 635 (1237-38) yılında basılan aynı kompozisyonun hakim olduğu diğer sikkесinde ise bu kez küre hükümdarın sol eline geçmiştir.

92 Sikkeler, *age.*, s. 52.

93 Erkiletlioğlu, *age.*, s. 58; Sikkeler, *age.*, s. 53

94 Sikkeler, *age.*, s. 57, 58.

XII. yüzyıl sonu Büyük Selçuklulara tarihlenen alçı pano üzerinde II. Tuğrul'un tahta çıkışının betimlendiği düşünülen kompozisyonun merkezinde tahtında bağdaş kurarak oturan hükümdarın iki yanında birer hizmetkâr figürü yer almaktadır. Hükümdarın sol eli dizinde sağ eliyle ise bir kadeh tutmaktadır.⁹⁵

Resim 29

Resim 30

Berlin, Museum of Islamic Art'ta Büyük Selçuklulara ait, XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyıl başı Rey, Lüster tekniğindeki kâsenin merkezinde tahtında bağdaş kurarak oturan hükümdar yer almaktadır. Hükümdarın sol eli dizinde, sağ eli ise dizine doğru ve bu elinde bir nesne tutmaktadır.⁹⁶ XIII. yüzyıl eserlerinden Semerkand Özbek Kültür ve Sanat Tarihi Müzesi'nde, Büyük Selçuklu, seramik parçasında üzerinde merkezde, tahtında bağdaş kurarak oturan hükümdar sağ elinde küre tutarken sol eli dizinin üzerindedir.⁹⁷ Konya Kalesi'nden gelme taş pano üzerinde yer alan hükümdar figürü minder üzerinde bağdaş kurarak oturmaktadır. Figür sol elinde küre tutarken, diğer elini yukarıya kaldırmıştır (resim 30). Göktürk dönemine ait Aşat Lahdi'ndeki ortadaki bağdaş kurmuş figür gibi,⁹⁸ minder üzerinde oturan figür Kubadâbad çinilerinde sıkça karşılaştığımız bir duruşta tasvir edilmiştir.⁹⁹ Anadolu Sel-

95 Resim ve açıklama için bkz., Seval Usta, *Selçuklu Çini Ve Keramik Sanatında İnsan Figürüne İkonografik Açıldan Bir Bakış*, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2005, s. 322.

96 Usta, *age.*, s. 119, res. 18.

97 Usta, *age.*, s. 129, res. 23.

98 Bilge Kağan'ın (ölm. 734) oturuş tarzını iki Türk sanatkârı, Azganar Er-Agar ve Çiner'in oyduğu taş lahdin üzerinde görmekteyiz. Lahitte cepheden görünen kağan bağdaş kurmuştur. Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, 2006, s. 319, res. 259.

99 Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1992, s. 35, res. 24.

çuklularına ait Konya Alâeddin Köşkü'nden gelme alçı parçası üzerinde bağdaş kurarak oturan figür sol elinde kadeh, sağ elinde nesne tutmaktadır. Victoria and Albert Müzesi, Kelekian Koleksiyonu'nda Sultanabad'dan getirilen Büyük Selçuklu, (1227) kâsesin iç kısmında ağaçlık bir alanda tahtında bağdaş kurarak oturan hükümdar sol eli dizinin üzerinde, sağ eli ise göğsünün üzerinde ve bir kadeh tutmaktadır.¹⁰⁰

İslamiyet'in erken devirlerinde gümüş tabak, tas gibi el işçiliği gösteren eserlerin süslemelerinde taht sahneleriyle karşılaşılmaktadır. Bunlar bazen Sasani prototipine bağlı tipler oldukları gibi bazen de Orta Asya üslubu içinde bağdaş kurup, tahtta oturup elinde kadeh tutan tasvirlerdir.

Antik Türk mitolojisinde hakanın egemenlik alanı biçiminde algılanan taht, Türk tarih, sanat ve edebiyatında daima hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olmuştur. İlk tahta çıkma imgesi aslında hükümdar olmak anlayışını, nesnel olarak vurgulama biçimidir. İslam önceki ve İslam sonrası Türk sanatının çeşitli alanlarında karşımıza çıkan kompozisyonlarda hükümdar genellikle tahtta bağdaş kurup otururken gösterilmiştir.

Pugañçenkove göre bir Karluk hükümdarının tahta çıkışını sembolize eden böyle bir tasvir Hermitage Müzesi'nde bir gümüş tabak üzerindedir.¹⁰¹ Sahnede tahtın üzerinde bağdaş kurmuş, sol elini kalçasına dayamış, sağ elinde asa tutan hükümdar görülmektedir.¹⁰²

Hunlarda, hakanın tahta çıkma merasimi bir halı veya keçe üzerine oturularak havaya kaldırılması biçiminde olduğu rivayet edilmektedir. Bir Çin kaynağının verdiği bilgilere göre MS 532 senesinde Büyük Hun Devleti'nin kolu, yeni Toba İmparatoru tahta çıkmış ve bunun için şehrin dışında bir merasim yapılmıştır. Yedi kişi keçe bir halının altına girerek halıyı tutmuşlar ve yeni imparatora bunun üzerine çıkarak yönetimi ele almıştır.¹⁰³

Eski metinlerde, Göktürk kağanlarının cülusunun şöyle yapıldığı anlatılmaktadır: Bir ırmak boyunca bir ayın yeri hazırlanıyordu. Yeni kağana en bü-

100 Usta, *age.*, s. 130, res. 24.

101 Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi, 2001, s. 130, res. 25; Erginsoy, *age.*, s. 61-62, res. 8.

102 Erginsoy, *age.*, s. 55, res. 2.

103 Göktürk Devleti çağında bir hakanın tahta çıkış töreni bir Çin kaynağında şöyle anlatılmaktadır: "...Yeni bir hükümdar seçtiği zaman, devletin ileri gelenleri onu bir keçe içine koyarak, yeni yerine getirirlerdi. Güneşin gezindiği yönü takip ederek, onu dokuz defa çevirirler ve her çevrilişte de, ona tabi olan herkes saygı ile eğilir ve selam verirdi. Bu iş sona erdiğinde onu bir ata bindirip boğazını bir iplik ile sıklarlar, atının üzerinde dolaştırarak baygın hale gelince sorarlardı: -"Kaç sene bizim Kağanımız olacaksın?" Baygın olan kağan konuşamaz ve ancak mırıldanırdı. Bu mırıldanmalardan kaç sene mana çıkartılarak kaç sene kağanlık yapacağını anırlardı..." denilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, 3. baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 294-295.

yük Göktürk kağanlarının hakkı olan totemik böri başlı bayrak ve davullarla, Türkçe kanglı (kağrı) denen iki tekerlekli kağan arabası tahsis ediliyordu. Kağan beyler tarafından bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıyor ve kainata benzetilen “kurvi çovaç” –kağan otağı– etrafında dokuz kere (gök ve ateş simgesi olan sayı) döndürülüyordu. Her dönüşün sonunda törende bulunanlar kağanın önünde eğilmekteydi. Kağan dokuzuncu dönüşten sonra biniş törenine başlamaktaydı. Biniş töreninden sonra kağanın boynu bir ipek örtüyle sıkılır ve kaç yıl hüküm süreceği sorulurdu. Bu törende kağan kam sıfatı alırken, binek atı da göksel bir simge olarak zaman simgesi –ödlek atı– sayılmaktaydı.¹⁰⁴

Selçuklu dönemi sonuna kadar görülen bağdaş kurarak oturan, bir elinde kadeh tutan hükümdar tasvirlerinin erken örneklerini Bilge Kağan’ın, Aşat Lahdi’nin doğu bazalt levhasında görmekteyiz. Levhada üç erkek figüründen meydana gelen ve Türk ikonografisine uygun başlık takmış bir grup insan bulunmaktadır. Ortada cepheden verilmiş bağdaş kurarak oturan, bir elinde kadeh tutan figür yer almaktadır. Bu figürün iki yanında eğilerek saygı gösteren iki kişi bulunmaktadır. Böylece ortadaki şahsın kağan olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Bağdaş veya Uygur lehçesindeki bağtaş, Uygur devrinde sarkınç (mürakebe) ile ilgili ve bir âsana gibi, uzun müddet muhafazası gereken bir oturuş olarak tarif edilmektedir. Atsang adında bir Türk şairi, “Burkan oğlu Tolpi Tûzûn Ugan” adındaki bir Türk azizini şöyle anlatmaktadır:¹⁰⁶

“Ol kangımız bağtaşını, amrılıp, / İnç temprendin, olurmış ödten...”

(O babamız bağdaş kurarak, sükünete erip, hiç kıyıdamadan oturduğū vakit...)

İslamiyetten önceki Türk paralarının da çıkartıldığı ve eski bir Türk merkezi olduğu anlaşılan Mungak Tepe harabelerinin Hakanlı devrine ait (XI. yüzyıl civarı) bir tunç hokka üzerinde hükümdara mahsus büyük bürk (bedür bürk) giyen bir Hakanlı İliği bağdaş kurmuş oturmaktadır.¹⁰⁷

104 Bir Göktürk kağanı olan Tong Yabgu’nun tahta çıkışı S. Julien tarafından şöyle anlatılmıştır: “Hanın otağı göz kamaştıncı altın çiçeklerle süslüydü. Teşrifatçılar otağın üst kısmına iki sıra hasır serdirdi ve parlak atlas elbiseler giymiş kişiler iki sıra halinde oturdular. Hanın muhafızları arkasında duruyordu... Han tahta oturdu... Çift minder ve post üzerinde oturuyordu... Çin elçileri geldi... Han müzik çalınmasını ve şarap sunulmasını emretti ve elçilerle içti... Misafirler birbirlerinin şerefine içiyorlardı.” Esin, *age.*, s. 129, 149-150.

105 Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, Kabalca Yayınevi, 2007, s. 170, res. 45; Esin, *Türklerde Maddi*, s. 319, res. 259.

106 Esin, *age.*, s. 321.

107 Esin, *age.*, s. 322.

Sikkelerde hükümdarın elinde gördüğümüz kürenin ikonografik tanımların kökenlerini yine antik Türk kültüründe bulmaktayız. Uygur Budist sanatında ve diğer Budist sanatlarda karşımıza çıkan simgeler arasında aevli veya alevsiz inci küreler bulunmaktadır. Bunlar arasında Budizmin üçlemesi olarak bilinen, Buda, Töre ve Rahip sembolü üç inci, daire veya küre biçiminde betimlemelerdir. Bir de aevli küre şeklinde resmedilen istekleri kabul eden kıymetli taş olarak algılanmaktadır. Bu figürler simgesel kaynaklarını buradan alarak Türk İslam sanatında da karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu eserlerinde ellerinde küre şeklinde cisimler bulunan hükümdar tasvirleri kızıl elma efsanesiyle ve dünya hakimiyeti ülküsüyle de ilişkilendirilmektedir.¹⁰⁸

Bütün örnekler ele alındığında şunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Türk sanatında, Selçuklu devrinin sonuna kadar cepheden görülen bağdaş kurmuş kişi hükümdar veya yönetici payesinde bir şahıstır.

Sonuç

Araştırmamızı yaptığımız başta Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi olmak üzere, İstanbul, İzmir ve Diyarbakır Arkeoloji, Konya Etnografya, Karaman, Aksaray, Mardin il müzelerinde bulunan, çok sayıdaki Artuklu sikkesi arasında incelenen 55 sikke, "İktidar ve Güç Sembolü Hükümdar Portreleri" olarak gruplandırılmıştır. Bunlar: 1 Sasani, 13 Grek, 7 Roma, 25 Bizans, 9 Orta Asya tarzında sikkelerdir.

Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Kutbeddin Sökman'ın 1 sikkesi Sasani tarzındadır. Hisn-ı Keyfa Artuklu Meliki Fahreddin Kara Arslan ve Nureddin Muhammed'in 1; Mardin Artuklu Hükümdarları Hüsameddin Timurtaş'ın 4 ve oğlu Necmeddin Alpi'nin 5, Nasireddin Artuk Arslan'ın 2 sikkesi Grek tarzındadır. Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Kutbeddin Sökman'ın 1; Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın 3; Nasireddin Artuk Arslan'ın 2 ve Necmeddin Alpi'nin 1 sikkesi Roma tarzındadır. Hisn-ı Keyfa Artuklularından Fahreddin Kara Arslan'ın 4; II. Kutbeddin Sökman'ın 1; Mardin Artuklu Hükümdarı II. Kutbeddin İl-Gazi'nin 8; Hüsameddin Yuluk Arslan'ın 8; Nasireddin Artuk Arslan'ın 4 sikkesi Bizans tarzındadır. Hisn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed'in 1, Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Yuluk Arslan'ın 4; Nasireddin Artuk Arslan'ın 4 sikkesi Orta Asya tarzındadır.

Araştırmalarımız sonucunda, Artuklu sikkelerinin ticari bir araç olmak yanında, iletişim kaynaklarının kısıtlı olduğu Orta Çağ ortamında bir bilgi kaynağı, propaganda malzemesi ve melikin halka ulaşımdaki kitlesel iletişim aracı biçiminde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü, unutulmamalıdır ki sikk-

108 Çoruhlu, *age.*, s. 288.

ke darbında belirleyici unsur şüphesiz melikin talebi yönündedir. Bu talep sikkeyi bastıran melikin iletmeye çalıştığı mesajdır.

Hisn-ı Keyfa ve Mardin Artukluları'nda XI. yüzyılın ortalarından itibaren – istisna örnekler olmakla birlikte– Sasani, Grek, Roma ve Bizans tarzında gücün ve iktidarın sembolü portreler yaygınlık kazanmışken; XII. yüzyılın sonlarına doğru, Moğol akınlarının etkisiyle eski inanç simgesi izler canlanarak Orta Asya tarzında kompozisyonlar başlamıştır. Bu dönemde yapılan sikke kompozisyonları, Türklerde kağanın “kadim” oturuş biçimi olan bağdaş kurmak ve tahtta oturmak betimlemeleridir.

Sikkelerde karşımıza çıkan portrelerin, ikonografik anlam veren mitolojik yaratıkların, Asya, Mezopotamya ve Anadolu'nun binlerce senelik inançları arasında olan, Grek, Roma, Bizans, Sasani sanatından esinlenerek, Artuklular döneminde geçmişteki anlamlarını yitirerek, sembolik, astrolojik, koruyucu bir tılsım, nazar veya dekoratif olarak işlenmiş olduğunu düşünmekteyiz. Yerel sanat yapıtlarından etkilenmiş Artuklu sikkelerinde kıyafet, saç ve başlıklarda Grek, Helenistik, Roma ve Bizans etkileri ağır basmakla birlikte, pek çok sikkedeki portrenin yüz özellikleri Türk tipi olarak tanımlanan “Ay yüzlü, badem gözlü” Uygur tipinde betimlenmiştir.

Artuklular sikkelerinde uyguladıkları hükümdar portrelerinde, yüz ve saç özelliklerinde, elbise kıvrımları gibi ayrıntılarda, motifleri bakır üzerine yüksek kabartma olarak ustaca uygulamışlardır. Bu tasarımları yapan ustaların antik dönem figürlü plastiği konusunda bilgi sahibi olduğu, belki de ders aldığı söylemek mümkündür.

İslam devletleri arasında Abbasilerin sadece yazılı sikkelerine karşın, Türkmen devletlerinin özellikle Artukluların bol miktarda resimli –özellikle insan figürlü– bakır sikkeleri, Orta Çağ Türkmen devletlerinin İslam resim yasağı konusunu çok fazla ciddiye almadıklarını göstermektedir.

Kaynaklar

A Descriptive Catalogue of Greek Coins, Selected From the Cabinet of Clarence S. Bement, Esq. Philadelphia, (1921), New York: The American Numismatic Society.

Abdüsselam Efendi (2007), *Ümmü'l-İber*, haz. H. H. Güneş, İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın San. Tic. Ltd. Şti.

Artuk, İbrahim (1944), *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul: Gençler Kitabevi.

Artuk, İbrahim, Cevriye Artuk (1970), *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu*, I. Cilt, İstanbul: MEB.

Artuk, İbrahim, Cevriye Artuk (1993), *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul: Sümer Kitabevi, Alemdar Ofset.

Baer, Eva (1983), *Metalwork in Medieval Islamic Art*, New York: State University of New York Pres.

- Baer, Eva (1989), *Ayyubid Metalwork with Christian Images*, Leiden: Librray of Congress Cataloging in Publication.
- Baydur, Nezahat (1998), *Roma Sikkeleri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bellinger, Alfred R. (1958), "Roman and Byzantine Medallions in the Dumbarton Oaks Collection", *DOP*, Vol. 12.
- Breckenridge, James D. (1959), *The Numismatic Iconography of Justinian II*, New York: The American Numismatic Society.
- Burchett, B. Rebecca (1918), *Janus in Roman Life and Cult, a Study in Roman Religions*, Wisconsin: PhD, University of Pennsylvania, George Banta Publishing Company.
- Callataÿ, François (1999), *Greek and Roman Coins from the Du Castel Collection*, London: Spink and Son Ltd.
- Çoruhlu, Yaşar (2007), *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Darkot, Besim (1993), "Diyarbakır", *İA*, III. Cilt, İstanbul: s. 605.
- Darkot, Besim (1993), "Hisn-ı Keyfa", *İA*, VI. Cilt, İstanbul: s. 454.
- Dosogne, Jacqueline L. (1984), "Le Message Iconographique", *Le Monnayage Byzantin*, éd. T. Hackens, Louvain, Séminaire de Numismatique Marcel Hoc de Collège Érasme.
- El-Makrizi (1946), *Eski ve İslamî Paralar*, çev. İ. H. Konyalı, İstanbul: Gavsı Ozansoy Basımevi.
- Erkiletlioğlu, Halit, Oğuz Güler (1996), *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri: Er-ciyes Üniversitesi Basımevi.
- Esin, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, Emel (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökalp, Zeliha Demirel (2007), *Yalvaç ve Isparta Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bizans Sikkeleri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sos. Bil. Ens., (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Grabar, Oleg (1964), "Islamic Art and Byzantium", *DOP*, Vol. 18, s. 69-88.
- Hill, G. F. (1906), *Historical Greek Coins*, London: Archibald Constable and Company Limited.
- Hoffman, Eva R. (2001), "Pathways of Portability: Islamic and Christian Interchange from the Tenth to the Twelfth Century", *Art History*, Vol. 24, No. 1, s. 40-41.
- I. Ghalip Edhem (1894), *Catalogue des Monnaies Turcomanes, Beni Ortok, Beni Zengui, Frou Atabeqyéh Et Meliks Eyoubites de Meiyafarikin, Musée Impérial Ottoman, Section Des Monnaies Musulmanes*, par I. Ghalip Edhem, Constantinople.
- Islamic Coins* (1976), ed. R. A. Popic, E. B. Dov, Jerusalem: Isratypeset.
- İnal, Güner (1995), *Türk Minyatür Sanatı (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- İsmâil Galib (1311), *Müze-i Hümayun, Meskûkât-ı İslamiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmaniye Katalogu, Beni Artuk, Beni Zengi, Furuu Atabekiye, Müülük-i Eyûbiye Meyafarikin*, Kostantiniye: Mihran Matbaası.
- J. Sabatier (1955), *Description Générale Des Monnaies Byzantines*, Part Illustrée, Graz-Austria: Akademische Druck-U. Verlagsanstalt.

- Kâtip Ferdi (2006), *Mardin Müülûkü Artukîyye Tarihi*, naşir, Ali Emirî, haz. Y. M. Yardımcı, İstanbul: Prestij Reklam.
- Köprülü, Fuat (1993), "Artukoğulları", *İA*, I. Cilt, İstanbul: s. 617-625.
- Latrie, M. le C.te De Mas (1889), *Trésor de Chronologie D'histoire et de Géographie*, Paris: Pour L'étude et L'emploi des Documents du Moyen Age.
- Lowick, Nicholas (1990), "The Religious, the Royal and the Popular in the Figural Coinage of the Jazira", *Coinage and History of the Islamic World*, Great Britain, Variorum, s. 159-173.
- Melih, Arslan, Lighfoot, Chris (1999), *Antik Sikke Defineleri*, Ankara: Dumat Ofset Lmt. Şti.
- Mørkholm, Otto (2000), *Erken Helenistik Çağ Sikkeleri*, çev. O. Tekin, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Ögel, Bahaeddin (1998), *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öney, Gönül (1992), *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özme, Adil (2001), "Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Figür Programı", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler*, Ankara: s. 438.
- Parla, Canan (2005), "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜMFD*, Sayı I, s. 57-84.
- Poole, Stanley Lane (1875), *The International Numismata Orientalia, Coins of the Urtukî Turkumâns*, Trübner & Co., Ludgate Hill. Printed by Stephen Austin and Sons,.
- Poole, Stanley Lane (1877), *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, The Coins of the Turkuman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee*, Vol. III, Classes X-XIV, London: Printed by Order of the Trustees, Forni Editore.
- Rider, Georges Le, François de Callataÿ (2006), *Les Séleucides et les Ptolémées*, Champollion, Rocher.
- Sayles, Wayne G. (1999), *Ancient Coin Collecting VI, Non-Classical Cultures*, Krause Publications.
- Sevim, Ali (1962), "Artukluların Soyu ve Artuk Beyin Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt XXVI, Sayı 103, s. 121-146.
- Sikkeler ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük (2009)*, ed. E. Topraktepe, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Spengler, William F., Wayne G. Sayles (1992), *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Vol. I, The Artuqids, Lodi, Wisconsin: Clio's Cabinet.
- Spengler, William F., Wayne G. Sayles (1992), *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography*, Vol. II, The Zengids, Lodi, Wisconsin: Clio's Cabinet.
- Stanley Lane Poole (t.y.), *Coins of the Urtukî Turkumâns (Foes of the Crusaders)*, New York: Reprinted Published by Charles H. McSorley Closter.
- Süslü, Özden (1989), *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Tayeb el-Hibri (1993), "Coinage Reform under the Abbâsîd Caliph al-Ma'mûn", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 36, No. 1, s. 58-83.
- Tekin, Oğuz (1994), *Grek ve Roma Sikkeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Erdem

198

59
2011

Ramazan UYKUR

- Usta, Seval (2005), *Selçuklu Çini Ve Keramik Sanatında İnsan Figürüne İkonografik Açıdan Bir Bakış*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Valentine, William H. (1921), *Sasanian Coins*, London: Spink and Son Lmtd.
- Whelan, Estella Jane (1979), *The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, PhD. dissertation for New York University.
- Whitting, Philip. D. (1973), *Byzantine Coins*, London: Barrie & Jenkins.
- Wroth, Warwick (1908), *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, Volume I, London: Oxford Horace Hart Printer to the University.